

ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN ASKERÎ TEŞKİLÂTINDA ORDU KOMUTANLIĞI VE RÜTBELER

Dr. MUSTAFA ZEKÎ TERZÎ *

GİRİŞ

Askerî alanda olduğu kadar yargı, yönetim, eğitim ve öğretimle ilgili alanlarda da Abbâsî Halifeliği dönemi, devlet teşkilâtlanması bakımından orta zaman İslâm dünyasının ileri düzeyini temsil eder. Bu dönemde devletin merkez ve taşra teşkilâtları bütün ayrıntılarıyla kuruluşunu tamamlamış ve bütün şubeleriyle işlerliğini sürdürür duruma gelmiştir.

Abbâsî Devleti'nin askerî teşkilâtı içerisinde yer alan komutanlık (imâre, kıyâde, maûne) belirli yetki, sorumluluk ve görevler yüklenmiş olan bir makamdır. Emri altındaki birliklerin sevk ve idaresi kendisine tevdi edilen komutan belirli bir nizam dahilinde seçilip atanmaktadır.

Abbâsî askerî teşkilâtında komutanlık ve komutan rütbelerini incelemeden önce, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemleri askerî teşkilâtlarındaki komutanlıktan özet olarak bahsetmenin, konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

Devlet Başkanlığı görev ve yetkilerini elinde tutan Hz. Peygamber, sevk ve idare ettiği orduların başkomutanlığını da üstlenmiş bulunmaktadır¹. Sefere çıkan ordunun komutanını o tayin ederdi. Hareket halindeki orduya bizzat kendisinin komuta ettiği durumlarda, emrindeki bağlı birliklerin komutanlarını yine o atar ve gerekli tedbirleri alırdı². İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre, Hz. Peygamber'in kendisi katılmayıp da atadığı bir komutanın idaresinde, Medîne'den gönderdiği seriyyelerin sayısı kırkyedi, kendisinin komuta ettiği gazvelerin sayısı ise yirmiyedir³. Hz. Peygamber birini komutan atadığı zaman, uzun bir mızrağa sancak bağlayıp kendisine verirdi⁴. Komutanların seçilip atanmalarında, onların

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı

¹ Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan, en-Nuzumü'l-İslâmiyye, Kahire, 1939, 237.

² İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut, Tarih yok, II, 6 vd.

³ İbn Sa'd, a. esr., II, 5 vd.

⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Târih, ed. Johannes Tonberg, Beyrut, 1965, V. 144.

tecrübe, akıl (bilgi), cesaret ve takvâ (dindarlık) durumları rol oynuyordu ⁵.

Hız. Peygamber dönemi ordularında, belirli bir hiyerarşiyi izleyen nizâmî rütbelere ayırımını göremiyoruz. Kaynaklar, arîf, nakîb, vâzi gibi rütbelere ve bu rütbelere taşıyanların görevlerinden bahsetmektedir. Bunlara komutan (kâid, emîr), seriyye komutanı ve başkomutan rütbelere de ilâve edebiliriz. Sefere veya vuruşmaya çıkan birlikler içerisinde yukarıda saydığımız çerçeve dahilinde ariflikten başkomutanlığa kadar çeşitli kademelerin bulunduğu söylenebilir. Belli başlı rütbelere şunlardır:

1. Arîf: Hız. Peygamber ordusunu mangalara (irâfât) ayırmış ve her manganın başına bir arif (onbaşı) tayin etmiştir ⁶. Arif ünvanı veya rütbesi ayrıca kabile temsilcileri için de kullanılmıştır. Huneyn Savaşı (h. 8/m. 630) sonunda harp esirlerinin serbest bırakılmasında arifler' (urefâ) den bahsedildiğini görmekteyiz ⁷.

2. Nakîb: Hız. Peygamber İkinci Akabe Bey'atı'nde Medine'den gelen Müslümanlardan bağılılık yemini (bey'at) almış ve bunlar arasından oniki nakîb ve bir de nakîbü'n-nukabâ atamıştır ⁸.

3. Vâzi': Harp esnasında başkomutanın hemen yanında bulunan ve muhtelif birliklerin komutanlarına emirleri götüren haberci veya emir subayı diyebileceğimiz bir görevlidir. Vâzi' ayrıca ordu saflarının düzenlenmesi, açıktaki kuvvetlerin dağıtımı ve diğere teknik teferruatla da ilgilenmektedir ⁹.

Bu dönemde renkleri ve şekilleriyle birbirinden ayrılan belirli uniformalar bulunmamaktadır. Askerlerin ve komutanların seferdeki kıyafetleri hazardaki kıyafetlerinin aynıdır ve bu kıyafetler tek tiptir. Ancak şu kadar var ki, Uhud Savaşı'na (3/625) girmeden önce Hamza. b. Abdulmuttalib'in devekuşu kanadından, Hız. Ali'nin beyaz yünden, Zübeyr b. el-Avvâm'ın sarı bezden, Hubâb b. el-Münzir'in de yeşil bezden kendilerine birer tuğ yaptıklarını el-Vâkıdî kaydetmektedir ¹⁰.

⁵ Abdurraûf Avn, el-Fennü'l-Harbi fi Sadri'l-İslâm, Kahire, 1961, 76-79; Muhammed Hamidullah, Hız. Peygamberin Savaşları, Türkçeye çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1981, 270.

⁶ et-Taberî, Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük, Beyrut, Tarih yok, IV, 87

⁷ İbn Sa'd, a. esr, II, 156; İbn Kesir, es-Siretü'n-Nebeviyye, Beyrut, 1976, III, 670; el-Kettâni, et-Terâtübü'l-İdâriyye, Beyrut, Tarih yok, I, 235; Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, Türkçeye çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, 1054; Abdurraûf Avn, a. esr., 113.

⁸ İbn Hişâm, es-Siretü'n-Nebeviyye, Mısır, 1936, II, 86 vd.

⁹ İbn Hişâm, a. esr., IV, 48; Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, 1054; A. Mlf., Hız. Peygamberin Savaşları, 173.

¹⁰ el-Vâkıdî, Kitâbü'l-Meğâzi, ed., Masden Jones, Kahire, 1965, I, 205 vd.

Ayrıca Kur'ân'da Bedir Savaşı (2/624) ile ilgili âyetlerde "işaretli meleklerle" atıflar vardır¹¹. İbn Sa'd'da yer alan bir haberde, Bedir Muharebesi'nde Hz. Peygamber'e yardımcı olarak gönderilen meleklerin işaretler (sîmâ) taşıdığı ve Peygamberin, ordusuna hitaben yaptığı bir konuşmada, askerlerin de böyle işaretler edinmelerini emrettiği kaydedilmektedir. Aynı müellif, bu emir üzerine askerlerin başlık ve miğferleri üzerine yünden ibik şeklinde parçalar taktıklarını ilave etmektedir¹².

Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi Hulefâ-i Râşidîn döneminde de komutanlığın devlet başkanının görevleri arasında yer aldığını görürüz. Orduların genel komutanı devlet başkanı (halife) idi. Hz. Peygamber'in yaptığı gibi halifeler de, savaşa çıkan orduya bizzat komuta ederlerdi. Hz. Ömer'in (hl. 13-23/634-44) Kâdisiyye ordusunu, (14/635) merkez Medine'den gönderdiği emir ve talimatlarla idare etmesi¹³ ve Hz. Ali'nin Cemel (36/656) ve Sıffin (36/657) savaşlarında ordusuna bilfiil komuta etmesi¹⁴ bunun açık iki örneğidir. Fakat bazen, halifenin diğer önemli işlerinin çokluğunun buna imkân vermediği durumlarda o kendi yerine, komutanlık niteliklerini taşıyan birini seçer ve gönderirdi. Seçtiği komutanı çağırır ve uzunca bir mızrağın ucuna bir sancak bağlayarak ona verirdi. Bu işlem, sancak verilen şahsın o orduya komutan tayin edildiğinin tesciliydi. Komutan harekât esnasında bu sancağı açık tutardı. Hz. Ebu Bekr (hl. 11-13/632-34) halife seçilmesinden hemen sonra Arap Yarımadası'nın çeşitli yerlerinde isyan ve irtidad edenler üzerine gönderdiği ordulara komutanlar atamış ve bu komutanlara sancaklar vermiştir¹⁵, Suriye ve Irak bölgelerine sevk ettiği ordular için de aynı şekilde hareket etmiştir¹⁶. Hz. Ebu Bekr'den sonraki halifeler döneminde kurulan ordulara atanan komutanlarda da aynı usul uygulanmıştır. Halife merkezden gönderdiği orduların komutanlarına, bağladığı sancağı bizzat verirdi. Komutanın hilâfet merkezinden uzak bir yerde iken atanması gerekiyorsa o taktirde, ya bir sancak gönderir ya da yazılı bir emirle yeni komutanı seçer ve atardı.

Komutanların seçilmesinde ve atanmasında göz önünde tutulan esaslar şunlardı¹⁷:

¹¹ Kur'ân, III (Âl-i İmrân), 125

¹² İbn Sa'd, a. esr., II, 16

¹³ et-Taberî, a. esr., IV, 86-135

¹⁴ et-Taberî, a. esr., V, 199-219, 236-244

¹⁵ İbnü'l-Esîr, a. esr. II, 345

¹⁶ İbnü'l-Esîr, a. esr., II, 384. 402

¹⁷ İbnü'l-Esîr, a. esr., II, 449; Hasan İbrahim, en-Nuzumü'l-İslâmiyye, 237; Subhî es-Sâlih, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri Tarihi, Türkçeye çev. İbrahim Sarmış, İstanbul, 1981,

1. Şecâat: Cesâret ve atılganlık,
2. Necdet: Yiğitlik ve kahramanlık,
3. İkdâm: Üzerine aldığı bir işi süratle neticelendirmek,
4. Zekâ: Kavrayış ve muhakeme,
5. Hüsni't-Tedbir: İyi idare edebilme,
6. Re'y: Bilgi ve tecrübe birikimi, ileri görüşlülük,
7. el-Hibratü'l-Harbiyye: Savaş tekniği ve bilgisi.

Hz. Ömer Suriye bölgesinin fetih harekâtında, bu bölgedeki ordulara başkomutan atamıştır. Önce Halid b. Velid başkomutan iken onu görevden alıp yerine Ebu Ubeyde b. Cerrâh'ı başkomutan ve Suriye genel valisi yapmıştır¹⁸.

Kaynaklar Hz. Ömer zamanındaki askerî ve sivil rütbelerden (menâsıb) ve hiyerarşiden bahsetmişlerdir. Bu rütbelerin Hulefâ-i Râşidîn döneminin bütününde uygulanıp uygulanmadığını bilemiyoruz.

Hz. Ömer zamanında komutanların rütbeleri asttan üste doğru şu şekildedir¹⁹:

1. Arîf: On askerın komutanına verilen rütbedir. Buna manga komutanı da denebilir. Hz. Ömer zamanında vukubulan Kâdisiyye savaşında, komutan Sa'd b. Ebî Vakkâs askerlerini onar kişilik mangalara (irâfât) ayırmış ve her manganın başına bir Arîf tayin etmiştir²⁰.

2. Halife: Elli askerın komutanına verilen rütbedir. Buna takım komutanı da denebilir. Beş Arîf askerleriyle birlikte Halife'nin emrine verilmiştir.

3. Kâid / Kâidü'l-Mi'eh: 100 askerın komutanına verilen rütbedir. Kâid'e bölük komutanı da denebilir. Askerleriyle birlikte on Arîf ve iki Halife'ye emir ve komuta etmektedir.

4. Emîru'l-Kürdûs: 1000 askerın komutanına verilen rütbedir. Buna tabur komutanı da denebilir. Askerleriyle birlikte on bölüğe emir ve komuta etmektedir. Kürdûs adı verilen bu bin kişilik birliklere biz, Philip K. Hitti'nin ve Hasan İbrahim'in zannettiklerinin aksine, Emevîler'in son halifesi 11. Mervan devrinde değil, daha erken bir devirde, yani Hz. Ömer zamanında rastlamaktayız. et-Taberî Yermük Savaşı'nı

¹⁸ et-Taberî, a. esr., IV, 56

¹⁹ İbnü'l-Esr, a. esr., II, 30, III, 453; Muhammed Biltâcî, Menhecü Ömere'bni'l-Hattâb fi't-Teşri', Kahire, 1970, 414; Subhî es-Sâlih, a. esr., 370 vd.

²⁰ et-Taberî, a. esr., IV, 87 vd.

(15/636) anlatırken, Halid b. Velid'in ordusunu Kürdûs denilen taburlara ayırdığını kaydetmektedir²¹.

5. Emîru't-Ta'bie: Yaklaşık beş bin askerin komutanına verilen rütbedir. İbnü'l-Esir Yermük Savaşı'nı anlatırken bu rütbeden bahsetmektedir²².

6. Emîrü'l-Ceyş: On bin ve daha yukarı sayıda askerin komutanına verilen rütbedir. Alay veya tugay komutanı da diyebileceğimiz Emîrü'l-Ceyş, on ve daha fazla tabura emir ve komuta etmektedir.

Ayrıca kaynaklarda maaş ve tahsisatların dağıtılmasıyla ilgili bilgiler arasında rastladığımız başka rütbe ve ünvanlar da yer almaktadır. Bunlardan emîrü'l-esbâ' maaşları alıp ariflere (urefâ), nakîblere (nukebâ), ve emînlere (umenâ), onlar da maiyetlerindeki hak sahiplerine dağıtmaktadırlar²³. et-Taberî, Kâdisiyye seferiyle ilgili olarak verdiği bilgiler arasında şu ünvanlardan da bahsetmektedir: "Emîrden sonra umerâu't-ta'bie gelir, umerâu't-ta'bieyi umerâu'l-a'sâr takip eder. Bundan sonra ashâbu'r-râyât gelir. Ashâbu'r-râyât ve kâidleri ruûsu'l-kabâil takip eder."²⁴.

A-ORDU KOMUTANLIĞI (İMÂRE, KİYÂDE, MAÛNE):

Abbâsîler'in kuruluşundan başlayarak yükselme ve gerileme dönemlerinde ordular yönetmiş bir çok komutanlar görürüz. Komutanlar askeri yönetim içerisinde belirli görev ve sorumlulukları olan kişilerdir. Ordunun hazırlanmasından, kıtaların intikali ve savaşın yönetimine kadar birçok işleri yapmakla karşı karşıyadırlar. Merkezdeki ordudan vilayet ve hudut bölgelerindeki ordulara kadar bütün ordulara komutanlar atanmıştır. Komutan tayini önceki dönemlerde olduğu gibi sancak bağlamak suretiyle yapılırdı. Komutan atamaya en yetkili kişi halifeydi. Halife, tayin edeceği komutan huzurunda ise sancak bağlayıp kendisine tevdi ederdi. Eğer komutan uzakta, başka bir bölgede ise o zaman ya sancağı onun bulunduğu yere gönderir, ya da posta vasıtasıyla gönderdiği bir yazı ile onu komutan tayin ettiğini kendisine bildirirdi. Abbâsî halifeleri komutan tayin etmek istedikleri zaman ileri gelen kişiler (a'yân) kadılar ve devlet erkânı hazır

²¹ et-Taberî, a. esr. IV, 33 vd., Krş., Philip K. Hitti, Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, Türkçeye çevb. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, 356

²² İbnü'l-Esir, a. esr., II, 201; Abdurraûf Avn, a. esr., 115

²³ et-Taberî, a. esr., IV, 194

²⁴ et-Taberî, a. esr., IV. 88

olurlar ve halife bunların huzurunda atayacağı komutanına kılıç takar ve sancak bağlayıp verirdi ²⁵. Bazı zamanlar halifenin komutanlık yaptığı ve savaşa bizzat iştirak ettiği görülmektedir ²⁶. Ordu yönetimi vezire bağlı olarak çalıştığı için vezirin de komutan atama yetkisi vardı ²⁷.

Abbasiler'in ilk devirlerinde "Âmiller" yani valiler de komutanlık yapmışlardır ²⁸. Valilerin, atandıkları bölgenin komutanı olarak görevlendirildiklerine Abbasiler'in daha sonraki dönemlerinde de rastlamaktayız ²⁹. İlk devirlerde müstakil komutanlar yani görevi sadece askerlik olan komutanlar da vardır.

Abbasiler döneminde hususî valilik ve umumî valilik olmak üzere iki türlü valilik görmekteyiz. Hususî valinin görevleri arasında ordunun yönetimi de yer almaktadır ³⁰. Umumî valinin (istikfâ emiri) görevleri arasında ise şu hususlar dikkati çekmektedir ³¹:

1. Ordunun işlerini düzenlemek,
2. Savaş strateji ve taktiklerini belirlemek,
3. Düşmana karşı cihad etmek,
4. Ganimetleri askerler arasında paylaşmak.

Burada görüldüğü gibi vali ordunun yönetimine karışmaktadır. Şunu söylememiz mümkündür. Her ne kadar ordunun yönetimi bağımsız ise de, sivil idareye bağlı olarak yürümektedir. Bu, vilayetlerde validir. Vali de merkezdeki vezire bağlıdır. Vezir de halifeye karşı sorumludur.

1. Komutanların Seçimi ve Atanmasında Göz Önünde Bulundurulmuş Esaslar:

Komutan orduyu yöneten kişi olduğuna göre, bu kişide bir takım vasıfların bulunmasına dikkat edildiğini görmekteyiz. Bu vasıfları şöylece sıralayabiliriz:

a) el-Fenâu fi'l-Akîde: Bu, komutanın mensubu bulunduğu devlete ve hükümete bağlı olması, devletini yani askerî kuvvetini temsil ettiği siyasî idareyi içten ve samimi olarak sevmesi ve onun için her türlü tehlikeye karşı koymayı göze alması demektir. Bu özellik Abbasilerden önceki dönemlerde olduğu gibi, Abbasilerde de göz önünde tutulmuştur. Abbasiler siyasî

²⁵ es-Seâlibî, Tuhfetü'l-Vüzerâ, Bağdad, 1977, 75

²⁶ İbnü'l-Esir, a. esr., VI, 189, 196, 417, 481 vdd.; İbn Tıktaka, Kitâbu'l-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye, Beyrut, Tarih yok, 196 vd.

²⁷ el-Mâverdi, el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Velâyâtü'd-Dîniyye, Kahire, 1973, 25

²⁸ Subhî es-Sâlih, a. esr., 237

²⁹ İbnü'l-Esir, a. esr., VIII, 162

³⁰ Subhî es-Sâlih, a. esr., 238

³¹ Subhî es-Sâlih, a. esr., a.y.

iktidarlarına gönülden bağlılıklarıyla tanınan kişileri komutanlığa getirmişlerdir. İçerde siyasi iktidara karşı ayaklanan güçleri tesirsiz hale getirebilmek, dışarda da harici düşmana karşı devletin varlığını ayakta tutabilmek için bunun gerekli olduğuna inanmışlardır. Buna ruhi ve manevi şart da diyebiliriz.

b) et-Tecribetü ve'l-Hibratü'l-Harbiyye: Tecrübe sahibi olmak ve harp sanatını iyi bilmek komutanlık için bilgi ve beceriye dayanan teknik ve maddi bir şarttır. Bu şartın kapsamına bilinen bütün harp strateji ve taktikleri, ta'bie şekilleri, silah kullanma kabiliyeti ve ordunun seyr-ü-seferi ile ilgili bütün teknikler girmektedir.

c) eş-Şecâatü ve Takvâllâh: Bu da manevi ve ruhi alanla ilgili bir şarttır. Komutanın moral güce sahip olması, korkmadan ve çekinmeden hareket etmesini sağlayacaktır. Cesaret sahibi olmayan komutanın askerlerini ileriye süremeyeceği âşikardır. Bu bakımdan önceki dönemlerde olduğu gibi Abbasi döneminde de komutanlarda cesaret şartı aranmıştır. Buna Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından sakınmak şeklinde özetleyebileceğimiz "takvâllâh" da ilave edilmiştir. Komutanın düşmana karşı harekâtında, elde ettiği bölgede yapacağı işlerde ve kendi askerlerine karşı tavır ve davranışlarında Allah'tan sakınması istenmiştir.

Abbasi dönemi müelliflerinden el-Hersemî'nin Halife el-Me'mûn için telif ettiği "Muhtasar fi Siyâseti'l-Hurûb" adlı eserinde yukarıda özetlediğimiz şartları bulabiliriz. O bu konuda şunları yazmıştır³²: "Savaşın yönetimi kendisine verilecek komutanların en üstünü karakter ve seciye yönünden sağlam, aklen mükemmel (akıllı ve bilgili), uzun bir savaş tecrübesi olan, bağırdığı zaman sesi uzağa gidebilen, savaş için gerekli tedbirleri en iyi bir şekilde alan, harbin idaresini, savaş yapılabilecek yerleri, harp hile ve taktiklerini çok iyi bilen, askerlerini en iyi bir şekilde savaş düzenine sokabilen ve bütün ta'bie şekillerini bilen, yürüyüş esnasında ordusunu zorlukları hafifleterek ve emniyet içerisinde yürütüp aynı şekilde konaklatan, ordusuna güven veren, kendisini ve askerlerini düşman tehlikesinden kurtararak düşmana korku salan, ahlâklı, namuslu, otoriter (disiplinli), dikkatli, uyanık, cesur ve cömert olan komutandır". el-Hersemî komutanın vasıflarından biri olan "takvâllâh" konusunda da şunları söylemektedir³³: "Savaşın sahibinin (komutanın) harpte baş silahının bir olan Allah'tan sakınmak, onu çokça anmak, ondan yardım istemek, ona

³² el-Hersemî, Muhtasar fi Siyâseti'l-Hurûb, el-Câmiatü'l-Arabiyye, 844 no'lu mikrofilm, vr. 6-7'den naklen Abdurraûf Avn. a. esr., 79

³³ el-Hersemî, a. yzm. vr. 4'ten naklen Abdurraûf Avn. a. esr., a.y.

itimat edip sığınmak, ondan nusret, selâmet ve zafer dilemek olması gerekir." Bütün bu şartlara ince huylu olmak, şiir kabiliyetine sahip olmak, iyi ve düzgün konuşma (fesahât) kudretine sahip olmak, mahir bir binici olmak, ok, mızrak ve kılıç kullanmaya muktedir olmak gibi şartları da ilave edebiliriz³⁴.

2. *Komutanın Ordunun Sevk ve İdaresiyle İlgili Görevleri:*

Komutanın orduyu sevk ve idareyle ilgili görevlerini şu maddeler altında toplamamız mümkündür³⁵:

a) Orduyu gaflete düşmekten korumak, yani orduyu uyanık ve hazır bir şekilde tutmak. Orduyu kamufle imkanları aramak. Ordunun her türlü hareketini gizli tutmak.

b) Düşmanla savaşılabilecek kritik bir arazi kesimi aramak. Otağı, suyu, siperleri, mevzileri ve çevresi münasip bir yer seçmek. Böyle bir yer irtibatı ve ikmalî sağlamada yardımcı olacaktır.

c) İhtiyaç zamanında askere lâzım olacak yiyecek, içecek, techizât ve diğer ihtiyaç maddelerini ve harp vasıtalarını yeteri kadar önceden hazırlamak. Ordunun her türlü ihtiyacı vaktinde hazırlanır ve savaş zamanı da tam bir ikmal sağlanırsa zafere ulaşılır ve düşman mevzileri kolayca ele geçer. Bu, ordunun lojistik desteğinin tam ve zamanında sağlanması demektir.

ç) Düşmanın durumu hakkında bilgi toplamak, istihbârâtı elde tutmak ve bu bilgileri değerlendirmek. Bu şekilde hareket etmekle düşmanın hilesinden emin olunur ve gafleti halinde hücum edilir.

d) Orduyu savaş esnasında bir tertip ve düzene koymak. Birlikler arasındaki irtibatın kopmasını ve çözülmesini önlemek. Düşmanın ikmal yollarını ele geçirmek. Kendi ikmal yollarını daima açık bulundurmak ve korumak.

e) Askerin moralini en yüksek seviyede tutmak. Zihinlere zafer duygu ve düşüncesini yerleştirmek ve düşmanın, gözlerinde küçülmesini sağlamak.

f) Askere sabır telkin etmek ve belâlara göğüs germeyi tavsiye etmek. Ahirete düşkünseler, Allah'ın bu yaptıklarına karşılık sevap vereceğini, dünyaya düşkünseler savaşın sonunda ganimet elde edeceklerini söylemek.

g) Zor ve karışık hususlarda fikir ve görüş sahibi kişilerle istişarede bulunmak. Durum muhakemesi yapmak.

³⁴ Abdurraûf Avn, a. esr., 76 vd.; Fârûk Ömer, el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fi Asri'l-Fevda'l-Askeriyye, Bağdâd, 1977, 57

³⁵ el-Mâverdi, a. esr., 43 vd.

h) Orduda disiplini sağlamak. Allah'ın haklarına (hukûkullâh), emir ve yasaklarına riyeti sağlamak. Haktan dönmemek. Allah'ın çizdiği hududun aşılmamasını temin etmek.

1) Düşmana karşı sabırsızlığa, askerliğe ve savaşmaya karşı samimiyetsizliğe yöneltici ve bunlara gerekli önemi vermeye engel teşkil eden ticaret, ziraat ve benzeri şeylerle uğraşmaktan askeri men etmek.

3. Askerlerin Komutanlarına Karşı Görevleri:

Kaynağımız el-Mâverdi bu görevleri, "komutanın askerler üzerindeki hakları" bahsi altında dört maddede toplamıştır³⁶:

a) Komutana tabi olup itaat ve idaresi altına girmek. Çünkü komutanın askerler üzerindeki idareciliği (velâyet) tayinle olmuştur. İtaat ise idareciliğin bir sonucudur.

b) Askerler işlerinin hallini komutanlarına havale etmelidirler. İdarelerinde onu vekil bırakmalıdırlar. Böylece fikir ve görüş ayrılıkları olmaz, araları açılmaz ve birlikleri dağılmaz.

c) Komutanın emirlerini derhal yerine getirmek, yasakladığı ve sakındırdığı şeyleri de yapmamak. Çünkü emirlere uymak ve yasaklardan sakınmak itaatin gereğidir. Şayet askerler komutanın emrettiğini yapmazlar ve yasaklarından sakınmazlarsa, emirlerine muhalefet etmeleri sebebiyle komutan, durumlarına göre onları haddi aşmadan cezalandırır.

ç) Komutanın ganimetleri taksiminde onunla ihtilafa düşüp münakaşa etmemek. Komutanlarının, ganimetleri aralarında eşit ölçülerle bölüşürmesine razı olmak.

4. Halifelerin ve Veliahdların Ordu Komutanlığı:

Halifelerin ve halife çocuklarının (veliahdlar), ülke içinde iç ayaklanmalara karşı, hariçte ise dış düşmana karşı düzenlenen ordulara komuta ederek savaşlara bilfiil katıldıkları görülür. Harun er-Reşid (hl. 170-193/786-809) Bizans'a yüzotuzbeşbin Murtazıka³⁷ askeri ile girmiştir.

³⁶ el-Mâverdi, a. esr., 49

³⁷ Murtazıka veya Cündü'l-Murtazıka, irtizak statüsüne tabi olarak askerlik yapan, başka bir ifade ile mesleği veya sanatı askerlik olan ve geçimini bu yolla sağlayan savaşçılardan (Mukâtile) kurulu orduya verilen isimdir. Bkz. el-Mâverdi, a. esr., 36. Ayrıca bkz., Mustafa Zeki Terzi, Abbasiler Döneminde Askeri Teşkilât, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara, 1986, 34

Divana dahil olmayanlar, gönüllüler³⁸ (mutatavvia) ve etbâ bu sayının dışındadır. Halife bu askerleri değerli komutanlarının idaresinde, Bizans'ta muhtelif yerlerin fethine sevk etmiş, kendisi de Herakle şehrini otuz gün muhasara altında tutmuş, sonunda şehri teslim almıştır³⁹. er-Reşîd, savaşmaktan kaçınmayan bir halife olarak bilinir. Bir yıl hacca gidiyorsa öteki yıl savaşa çıkıyordu⁴⁰. Râfi' b. Leys'e karşı Horasan'a hareket eden orduyla birlikte çıkmış, Tûs şehrinde ölmüştür⁴¹.

Harun er-Reşîd, oğlu el-Kâsım'ı Bizans'a karşı yaz savaşlarına (sâife, savâif) göndermiş ve onu el-Avâsım bölgesi emirliğine tayin etmiştir⁴².

215/830 yılında halife el-Me'mûn Bizans üzerine yürümüştür. Musul yolu üzerinden hareket ederek Menbic'e, oradan Dâbık'a, daha sonra Antakya'ya varmıştır. Buradan Masisa ve Tarsus'a hareket etmiş ve bu şekilde hudut garnizonlarını da bizzat teftiş etmiştir. Halife buradan Rum ülkesine girmiştir. Oğlu Abbâs da Malatya'ya girmiş, Hısn-ı Kurra'yı anveten almıştır. Bundan önce de Hısn-ı Mâcide-yi emân yoluyla almıştı⁴³.

Halife el-Muta'sım'ın Amorion'un fethine büyük bir oduyla katıldığını biliyoruz⁴⁴.

B- ASKERLERİN RÜTBELERİ:

Abbasi kara ordularında, en küçük birimden en büyüğe doğru belirli sayıda birliklerin komutanlarına şu rütbeler verilmiştir⁴⁵:

1. Arîf: 10 kişilik en küçük birimin komutanına arîf rütbesi verilmiştir.
2. Halîfe: 50 kişilik birliğin komutanına verilen rütbedir. Beş arîf askerleriyle birlikte halifenin emir ve komutasında bulunmaktadır.

³⁸ Mutatavvia veya Cündü'l-Mutatavvia, ordu divanınca (divânü'l-ceyş) irtizak statüsüne göre askere alınmadıkları halde, savaş esnasında cihad çağrısına koşup "tatavvu" (gönüllülük) statüsüne tabi olarak, kendi istekleri ile orduya katılan ve emir-komuta altına giren askerlerden oluşan birliklere verilen isimdir. Bkz. el-Mâverdi, a. esr., 36; Mustafa Zeki Terzi, Aynı Tez, 35

³⁹ İbnü'l-Esîr, a. esr., VI, 196

⁴⁰ el-Cahşiyârî, Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb, Kahire, 1938, 206

⁴¹ İbn Tiktaka, a. esr., 196 vd.

⁴² İbnü'l-Esîr, a. esr., VI, 189

⁴³ İbnü'l-Esîr, a. esr., VI, 417

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, a. esr., VI, 481 vdd.

⁴⁵ el-Mes'ûdi, Mürücü'z-Zehab ve Meâdinü'l-Cevher, Kahire, 1964-65, III, 411; Ibn Haldûn, Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübteda' ve'l-Haber, Beyrut, 1971, III, 299

3. N a k î b: 100 kişilik birliğin komutanına verilen rütbedir. Yüzbaşı da diyebileceğimiz nakîbin komutası altında askerleriyle birlikte on arif ve iki halife bulunmaktadır.

4. K â i d: 1.000 kişilik birliğin komutanına verilen rütbedir. Binbaşı da diyebileceğimiz kâidin emir ve komutasında askerleriyle birlikte on nakîb bulunmaktadır.

5. E m î r: 10.000 ve daha fazla sayıda birliklerin komutanına verilen rütbedir. On kâid askerleriyle birlikte emîrin komutasında bulunmaktadır. Aslında emîre tabi asker sayısını on bin ile sınırlamak mümkün değildir.

6. E m î r u ' l - Ü m e r â: "Emîrlere Emîri" yani başkomutan demek olan bu rütbe, başlangıçta yalnız askerî alanda kullanılmış olup bu ünvanı alan komutan sadece askerî yetkilere sahip bulunuyordu. Başkomutanın, emîrlerin arasından seçildiği anlaşılmaktadır. 316/928 yılında Emniyet Müdürü (Sâhibu'ş-Şurta) Nâzûk ile Halife el-Muktedir'in (hl. 295-320/908-32) dayısının oğlu Harun b. Ğarîb arasındaki mücadelede Harun'a halife tarafından "Emîrû'l-Ümerâ" ünvanı ve rütbesi verilmiştir⁴⁶. 321/933 yılında Mûnis'in öldürülmesiyle son bulan hadiselerde Halife el-Kâhir, (hl. 320-22/932-34) Tarîf el-Sübkerî'ye daha önce Mûnis'e verilmiş olan "Riyâsetü'l-Ceyş", "İmâretü'l-Ümerâ" ve "Büyütü'l-Emvâl" rütbe ve görevlerini vermiştir⁴⁷.

Halife er-Râzî (hl. 322-329/934-940) ile bu ünvan geniş yetkileri içine alan bir mevkie yükselmiştir. er-Râzî halife olduktan iki yıl sonra (324/936) Basra ve Vâsıt valisi Muhammed b. Râ'ik el-Hazârî'yi Bağdat'a çağırarak onu "Emîrû'l-Ümerâ" tayin etmiştir. Halife "emîru'l-umerâ"yı büyük yetkilerle donatmış, ordunun başkomutanlığı, divânü'l-harâc, divânü'z-ziyâ, divânü'l-maâvînin başkanlığı, posta teşkilatının (berîd) yönetimi, valiler ve yüksek dereceli memurların ve hatta vezirin atanmasında geniş yetkilerle donatılmıştır. Diğer bir ifadeyle devletin idarî, mülkî, askerî ve malî işlerinden emîrû'l-ümerâ tam yetki ile sorumlu tutulmuş ve bu saydığımız işlerde halifeye danışmadan karar alma yetkisine sahip kılınmıştır. Protokolde halifeden sonra gelirdi. Hutbelerde halifeden sonra onun isminin de anılması bizzat halife tarafından eyalet valilerine bildirilmiştir⁴⁸.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, a. esr., VIII, 188

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, a. esr., VIII, 225

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, a. esr., VII, 322; İbn Tıktaka, a. esr., 281 vd.; Hakkı Dursun Yıldız, Abbasilerde Emîrû'l-Umerâlığın Ortaya Çıkışı, İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, sy. X-XI (1979-80), İstanbul, 1981, 97-108

Bazı zamanlar bu rütbelerin tümünün birden kullanılmadığını görmekteyiz. Meselâ, el-Emîn (hl. 193-98/809-13) döneminde “halife” rütbesi kullanılmazken⁴⁹, el-Müsta’in (hl. 248-52/862-66) zamanında bu rütbe vardır. Bunun yanında aynı dönemde “nakib” ve “emîr” rütbeleri kullanılmamıştır⁵⁰.

Bir karşılaştırma imkanı sağlaması bakımından Sâsânî, Türk ve Bizans askerî teşkilâtındaki komutan rütbelerini ve bu rütbeleri taşıyan komutanların emir ve komutaları altında tuttıkları askerin sayısını vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz:

Sâsânî askerî teşkilâtındaki komutan rütbeleri en küçükten en büyüğe doğru şu şekilde sıralanırdı: 10’u atlı, 5’i yaya olmak üzere 15 askerin komutanına “sâlâr”; 4 sâlârın (60 asker) komutanına “marzubân”; 4 marzubânın (240 asker) komutanına “ısfahabz”; 4 ısfahabzın komutanına (960 veya 1.000 asker) “mîrmerân”; mevcudu 1.000 den yukarı olan birliklerin komutanına ise “şâh” veya “vezîr” denirdi. Bu sonuncusu en büyük rütbe olup emri altındaki birliklerin sayısı herhangi bir rakamla sınırlı değildi⁵¹.

Bizans ordusunda en küçük birlik 10 askerden oluşmaktaydı. Bunu daha yukarıya doğru 200, 1.000, 5.000 ve 10.000 kişilik birlikler takibederdi ve bu birliklerin komutanlarının çeşitli isimlerle anılan rütbeleri vardı⁵².

Büyük Selçuklu Devleti askerî teşkilatında, 8-10 askerin komutanı “otak başı” veya “visâk başı”; 20-25 askerin komutanı “hayl başı” veya “serhayl”; 50 askerin komutanı “hâcib”; sayıları 5.000 ile 10.000 arasında değişen birliklerin komutanı “emîr” adını alırdı.⁵³

İlhanlı askerî teşkilatında ise 10 askerin komutanına “emîr-i dehe” (onbaşı), 10 onbaşının (100 asker) komutanına “emîr-i sade” (yüzbaşı), 10 yüzbaşının (1.000 asker) komutanına “emîr-i hezâre” (binbaşı), 10 binbaşının (10.000 ve daha yukarı sayıda asker) komutanına “emîr-i tümân” denirdi. 4 ulus emirinin birincisine “beylerbeyi”, diğer üçüne de “kolbeyi” denirdi. Beylerbeyi rütbesi İlhanlı ordusunda en büyük komutana verilirdi⁵⁴.

⁴⁹ el-Me’sûdî, a. esr., III, 411

⁵⁰ İbn Haldûn, a. esr., III, 299

⁵¹ Abdurraûf Avn. a. esr., 113; İbrâhim es-Sâkit, el-Ceyş fi’t-Türâsi’l-Arabîyyi’l-İslâmî, el-Müerrihu’l-Arabî (The Arab Historian A Bulletin Historical Research), Vol. XXIII (1983), 185

⁵² Abdurrâf Avn. a. esr., a.y.

⁵³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara, 1984, 55; M. Altay Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, Ankara, 1983, II, 256 vdd.

⁵⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, a. esr., 255 vd.

Bozkır Türk ordusunda en büyük askeri birlik 10.000 kişilik kuvvetti. Bu birliğe Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlarda “tümen” adı verilirdi. Tümenler binlere (taburlara), yüzlere (bölüklere), ellilere (takımlara), onlara (mangalara) ayrılmış ve başlarına ayrı ayrı komutanlar tayin edilmişti. Türk tesirindeki yabancı ordularda da görülen bu onlu teşkilât ilk olarak Asya Hun İmparatoru Mo-tun zamanında tesbit edilmektedir⁵⁵.

Türk askeri teşkilâtındaki 50 kişilik takım da dahil olmak üzere bu onlu sistemin Abbâsî kara ordusunda da uygulandığını görmekteyiz.

SONUÇ

Abbâsiler döneminde, önceki dönemlerdekinden daha mükemmel bir yapıya kavuşturulan askeri teşkilât içerisinde, makalemizin konusu olan ordu komutanlığı ve rütbelerini araştırırken vardığımız sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz:

Abbâsî askeri teşkilâtında ordulara komutan tayinin belirlenmiş usulleri vardır. Komutan halife veya vezirin bulunduğu yerde ise, bir sancak bağlanıp kendisine verilmek suretiyle atanmaktadır. Eğer uzakta başka bir yerde ise, bağlanan sancağın veya bir yazının (emrin) kendisine gönderilmesi suretiyle ataması yapılmaktadır.

Komutanlık yapacak kişide, mensubu bulunduğu devlete bağlı olması, Allah korkusu, şecâat, tecrübe, harp sanatını ve taktiklerini iyi bilmek, ahlâklı ve namuslu olmak, dikkatli ve disiplinli olmak ve her zaman uyanık bulunmak gibi özellikler aranmıştır. Askerlerin ve komutanların birbirlerine karşı belirli vazife ve sorumlulukları vardır. Komutana ordunun sevk ve idaresi ile ilgili olarak önemli görevler yüklenmiştir.

Halife ve veliahdların orduların başında komutan olarak savaşa katıldıkları görülmektedir.

Askerlerin ve komutanların “arif” ten “emirü'l-ümerâ”ya kadar bir düzen ve hiyerarşi içerisinde belirlenmiş rütbeleri vardır. Buna, rütbe ayırımında uygulanan “onlu sistem” demek mümkündür. Onlu sistemin Türk (Tabgaç, GökTürk, Uygur, İlhanlı) askeri teşkilâtlarında kullanıldığı düşünülürse, Abbâsilerin bu konuda Türklerden etkilendiği aklı gelmektedir.

⁵⁵ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara, 1977, 240, 313; N. Kemal Arsun, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Eki (Malazgirt Meydan Muharebesi), Ankara, 1970, 64.

